

UOT:745/749

MİRSƏLİM EMİNOV*

NAXÇIVAN DİYARININ DƏMİR DÖVRÜ BAŞ VƏ BOYUN BƏZƏK ƏŞYALARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanın qədim yayayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan diyarının sakinləri metal ilə enolit dövründən tanışdılar. Sonrakı dövrlərdə tuncun, dəmirin kəşfi və istehsal texnologiyasının inkişafı bəzək əşyalarının çeşidliliyinə, zərifliyinə, estetikasında təsir etmişdir. Bəzək əşyalarına forma və estetikasına təsir amillərdən biri də dini inamlar olmuşdur. İnsanlar kult kimi qəbul etdikləri heyvanları bəzək əşyalarında göstərmiş və onların qoruyucu gücünə inanmışdır. Naxçıvanın dəmir dövrünə aid baş və boyun bəzək əşyalarına alınlıq, sırğa, boyunbağı, asma, saç borusu və quş fiquru daxildir. Bu bəzək əşyaları öz forma və xüsusiyyətlərinə görə biri neçə qrupa bölünür. Arxeoloji abidələrdən əldə olunan bəzək əşyalarının çoxluğu dövrün insanların estetik anlayışının və sənətkarlığın inkişafını göstərir. Dəmir dövrü sənətkarları basma, qələib, döymə, kəsmə üsullarından məharətlə istifadə edərək asl sənət nümunələri yaratmağı bacarmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dəmir dövrü, bəzək əşyaları, sırğa, alınlıq, asma, quş fiquru, boyunbağı.*

Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsini bəzək əşyaları təşkil edir. Hələ qədim zamanlardan insanlar başını, əllərini, geyimini hətta ayaqlarını bəzəyirdi – nəcib materiallarla təbiətdəki yarpağı, gülü, ayı, günəşi təqlid edir, onların fəvqəladə qüvvəsinə inanırdı.

Naxçıvan diyarının qədim sakinlərinin metal ilə tanışlığı enolit dövründən başlayır. Qədim yaşayış yeri olan I Kültəpədən enolit dövrünə aid mis əşyalarla yanaşı bəzək əşyası da aşkar olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə tunc və dəmir istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi bəzək əşyalarının hazırlanmasında, inkişafında çevriliş etdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı dəmir dövrünə aid sənətkarlıq nümunələri Naxçıvan diyarında da bəzək əşyaları istehsalı texnologiyasının təkmilləşdiyini göstərir. Şərur rayonun tapılmış üzərində basma, kəsmə üsulu ilə işlənmiş atlı, qanadlı şir, qrifon təsviri olan tunc kəmər parçası göstərir ki, dövrün sənətkarları tuncun, dəmirin səciyyəvi xüsusiyyətlərini yaxşı bilir, ondan həqiqi sənət nümunələri hazırlamağı bacarırdı.

Bəzək əşyaları ilə birgə əldə olunan mədəniyyət nümunələrindən biri də muncuqlardır. Qədim Azərbaycan əhalisi arasında muncuqlar baş, boyun, qulaq bəzəyi ilə birgə geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Dəmir dövrünə aid Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən əldə olunmuş muncuqlar əqiqdən, pastadan, dentaliumdan, firuzədən, şüşədən, tuncdan və dəmirdən hazırlanmışdır. Formaları isə əsasən silindr, disk, şar şəklindədir. Bu muncuqların bir hissəsi sadə olub naxışsızdır, bəzilərin üstü isə müxtəlif həndəsi naxışlarla (sınıq, dalğalı, ziqzaq) bəzədilmişdir.

Naxçıvan diyarının qədim sakinlərinin müxtəlif muncuqlarla qarşılıqlı tətbiqindən hazırlanan bəzək əşyalarını istifadə qaydasına görə baş, boyun və ya sinə, qol, ayaq və geyim bəzəkləri olmaqla 5 yerə bölmək olar.

Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən birinci minilliyə aid baş bəzəklərini sırğa, alınlıq, saç borusu təşkil edir.

Sırğalar. Baş bəzək əşyaları içərisində geniş yer tutanlardan biri də sırğalardır. Sırğaların daha çox aşkar olunması onların estetik anlayışında və dini inamda geniş yer tutması ilə

əlaqədardır. III Sarıdərə, Boyəhməd, Haqqaxlıq, Dəmyələr, Kolanı və b. arxeoloji abidələrindən çox sayda sırğa aşkar olunmuşdur. Sırğalar döymə və tökmə üsulları ilə hazırlanmışdır. Qulağı bəzəyən bu sənətkarlıq nümunəsini estetik formasına görə 4 qrupa bölmək olar. Sadə olub tunc məftildən hazırlanan sırğalar birinci qrupa aiddir. Bu sırğaların ağızları açıq, bir-birinin üstünə mindirilmiş halda rastlanır (2, şək. 54).

İkinci qrupa aid sırğalara əqiq, pasta muncuqlar və balıq qulağı asılmışdır. Bu sırğaların ucları sivri, bəzisinin isə burmalıdır (şək. 1). Analoji sırğalar Gədəbəy, Mingəçevir 3, s. 136) və s. arxeoloji abidələrindən də tapılmışdır.

Üçüncü qrupa ilan başlı olub, üstünə balıqqulağı və muncuqlar asılmış sırğalar daxildir (1, s.164). İlan başlı bu sırğalar rəmzi mahiyyət daşıyır. İlanın şər və xeyir qüvvənin təmsilçisidir. İlan formalı sırğaların dairəvi forması isə təsadüfi deyil və ilan başlı bilərzik, boyunbağı da dairəvi formadadır. Günəş və ya ayla inamı ilə bağlı ola bilər.

Digər qrupa yumuru halqasında meandr formalı məftili olan sırğalar aiddir. Bəzi hallarda sırğalara serdolik muncuqlar keçirilmişdir (4, s. 136).

Qızılburun sırğaları arasında qızıl olanı da var. Onun diametri 1,2 sm-dir (1, s. 164). Analoji olaraq Naxçıvandakı sırğalara bənzəri Mingəçevir, Xocalı, Nadirbəy təpəsi, Çovdar və b. abidələrdən də əldə edilmişdir.

Alınlıqlar. Baş bəzəyi sırasına daxil olan alınlıqlar ortasına doğru enlənən nazik tunc lentdən hazırlanır. Dingə olaraqda adlandırılan alınlıqlar həm kişi, həm də qadın qəbirlərindən aşkar olunmuşdur. Alınlıqları öz forma və xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür. Erkən formada sadə olan alınlıqlara Azərbaycanın digər arxeoloji abidələrində üzəri naxışlarla bəzədilmiş və asma bəzəklərlə daha da zənginləşmiş formada da rast gəlinir.

Ucları geriye doğru qatlanmış şəkildə düzəldilmiş birinci qrup dingələr Qarabağlar (1, şək. 6) və Kolanı nekropolundan əldə edilmişdir (1, şək. 7). Hər iki alınlıq sadə olub naxışsızdır. Bu qrupa bənzər alınlıqlara Gədəbəy, Gəncəçay, Quşçu abidələrindən tapılmışdır (6, s.108).

İkinci qrup alınlıqların isə ucları düz formadadır. Kolanı nekropolundan aşkar olunmuş ikinci qrupa aid alınlığın ucları zızaq xətlərlə naxış işlənmiş, lakin Qumluq nekropoluna aid alınlığa isə naxış işlənməmişdir (6, şək. 1). Bu tipə aid alınlıqların bənzərinə isə Mingəçevir, Xaçbulaq, Dolanlar abidlərinin nümunələri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Saç boruları. Baş bəzəklərinə daxil olan saç boruları bir neçə nümunə ilə təmsil olunur və III Sarıdərə, Kolanı, Qızılburundan əldə edilmişdir. Saç borularını saçın hörüklərinə taxaraq daha estetik görünməsi üçün istifadə edilib. Bu dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri sadə və spiral formalı olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Qızılburun nekropolundan əldə edilmiş sadə formalı saç borusu tunc lövhənin boru şəklində salınması ilə alınır.

Tunc məftilin burularaq spiral şəkilinə salınmış saç boruları isə Sarıdərə və Kolanı nekropolundan əldə edilmişdir (4, s.109). Saç borularının naxışsız olması onun əsasən estetik və praktik əhəmiyyəti ilə bağlı olduğunu söyləyə bilərik.

Boyunbağı. Boyun bəzəklərinə aid olan boyunbağılar Naxçıvanın Mərdangöl, Dəmyələr, Boyəhməd, Culfa və b. abidələrindən aşkar olunmuşdur. Boyunbağılarda estetik görünüşünün zənginləşdirilməsində muncuqların və balıqqulağının xüsusi rolu olmuşdur. Boyunbağıları forma və xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa bölmək olar. Birinci qrup sadə formalı, en kəsiyi dairəvi olan və üzərində əqiqdən, pastadan muncuqlar və balıqqulağı düzülüb boyunbağılar daxildir. Dəmyələr nekropolunda bu tipə aid boyunbağı aşkar olunmuşdur. Boyunbağının mərkəzində slindirə bənzər, digərlərindən böyük muncuq, bir tərəfində 25, digər tərəfində isə 30 muncuq düzülübdür.

İkinci qrup boyunbağılar tuncdan hazırlanmışdır. Tunc məftil burulmuş və ucları yastılanaraq geriye qatlanmış və bəzilərinin üzərinə muncuqlar taxılmışdır. Dəmyələr nekropol-

undan aşkar olunmuş bu qrupa aid boyunbağının birinin üzəri muncuqlar, digərinin isə üzəri cızma xətlərlə bəzədilmişdir (şək. 2).

Üçüncü tipə isə ilan başlıqlı boyunbağılar daxildir. Qızılburun nekropoluna aid boyunbağı bu tipə aiddir 6, s. 111).

Asmalar. Sinə bəzəyi olan asmalar bəzək əşyaları içərisində xüsusi yeri vardır və formasına görə olduqca müxtəlifdirlər. Asmaları formasına görə 5 qrupa bölmək olar.

Birinci qrup asmalar tunc məftilin hər iki ucunun dairəvi burulub ortadan qatlanaraq eynək şəklinə salınması ilə düzəldilmişdir. Eynəkşəkilli asmalar Muncuqlutəpə, Kolanı, Mərdangöl və başqa nekropoldan aşkar olunmuşdur. Bu cür asmaların bənzərinə Mingəçevirdə, Xanlarda, Çovdarda rastlanmışdır 8, s. 45; 6, s.110). Spiral şəkilli buruqların simmetriyasından yaranan harmoniya eynəkşəkilli asmaya xüsusi görkəm verir. Dövrün sənətkarının və cəmiyyətin simmetriya anlayışına verdiyi xüsusi diqqəti bu bəzək əşyasında görürük. Eynəkşəkilli asma qoçun, suyun, daimi dəyişikliyin rəmzi hesab olunur 7, s.62-63).

İkinci qrup asmalar dairəvi formada düzəldilmişdir. Qızılburun nekropolundan bu tip asma əldə edilmişdir (4, şək. 1). Asmanın üstünü üçbucaq şəkilində kəsiklərin yaratdığı şəbəkəyə bənzər naxışlar bəzəyir.

Üçüncü qrup asmalar isə zıncırova bənzəyir. III Sarıdərə nekropolundan bu tipə aid zıncırovlar əldə edilmişdir. Asmaların üzəri əsk istiqamətdə düzülmüş üçbucaqlarla bəzədilmişdir (6, şək. 1).

Dördüncü qrup isə aypara formasında olan asmalar daxildir. Kolanı, Sarıdərə nekropolundan bir ədəd bu tipdə asma aşkarlanmışdır (2, şək. 49). Asmanın yuxarı hissəsinə asmaq üçün halqa bərkidilmişdir.

Beşinci qrup aid asmalar romb formasındadır. Bu tip asmaların üzəri isə bir istiqamətdə düzülmüş üçbucaqlarla naxışlanmışdır (2, şək.49). Kolanı nekropolundan iki ədəd romb şəkilli asma tapılmışdır. Asmaları asmaq üçün kiçik deşik açılmış və ya kiçik halqa lehimlənmişdir.

Quş fiqurları. Quş formasında olan bu bəzək əşyaları tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Kolanı, Muncuqlutəpə və digər nekropolardan tapılmışdır. Quş firurlarının bəzisi ayaqlı formada hazırlanmışdır. Bu bəzək əşyalarının hamısının üzəri üçbucaq və şəbəkə tipli naxışlarla bəzədilmiş və fiqurların yuxarısında asılmaq üçün halqası vardır. Xocalı, Xanlar, Xaçbulaq və başqa abidələrdən də quş fiqurları tapılmışdır (4, s. 139). Asma bəzək kimi quş fiqurlarını R.Virxov və A.A.İvanovski göyərçin, E.Resler və H.Kəsəmənli isə onların su quşları, ördək və ya qaz olmasını güman edirlər. B.B.Piotirovski bu cür fiqurların bütün ibtidai dini təsəvvürlərdə səma səltənəti ilə, eyni zamanda günəşə sitayişlə bağlı olduğunu söyləyir. Ş.H.Sadiqzadənin fikrincə çox güman ki, göy və günəş ilahəsi ilə bağlıdır. Muncuqlutəpə nekropolunun quş fiqurları öz formasına görə kəkliyə bənzəyir 4, s. 139). Türklərin qədim inanclarında hər tayfanın onqon quşu olmuşdur. Bu quş türkdilli tayfaların həyatında o qədər böyük rol oynamışdır ki, taxtadan və ya keçəndən düzəldim quş fiquru hər evin bəzəyinə çevrilmişdir 5, s. 88).

Naxçıvanın Dəmir dövrü bəzək əşyaları göstərir ki, dövrün sənətkarları döymə, qəlib, kəsmə üsullarını tam mənimsəyərək sənət nümunələri hazırlamağı bacarmışdır. Bəzək əşyaların daha hamar olması, müxtəlif estetik formların verilməsi isə onların estetik duyumunun, dünyagörüşünün inkişaf etdiyi göstərir. Bu formalar təkcə Naxçıvan üçün deyil, Azərbaycanın digər rayonların əldə olunan qədim bəzək əşyaları ilə oxşarlıq təşkil edir.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Seyidov A., Həsənova Ə. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2015, 315 s.
- 2.Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
- 3.Baxşəliyev V. Dəmyələr nekropolu dəmir dövrünün yeni abidəsidir //AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri. 2006, №4, s. 84-92.
- 4.Əliyev E. Ordubad rayonun tunc və dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 272 s.
- 5.Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
- 6.Xəlilov T. Naxçıvandakı son-tunc erkən dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılmış muncuqlar, baş və boyun bəzəkləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri. 2011 №3, s. 106-114.
- 7.Sadıxova S. Azərbaycan zərgərlik sənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 220 s.
- 8.Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: İşıq, 1971, 83 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi*
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mirsalim Eminov

ARTISTIC FEATURES OF HEAD AND NECK ORNAMENTS OF THE IRON AGE OF NAKHCHIVAN

Residents of Nakhchivan, one of the oldest settlements in Azerbaijan, had been acquainted with metal since the Eneolithic period. In later periods, the discovery of bronze, iron and the development of manufacturing technology influenced the variety, elegance and aesthetics of ornament. One of the factors influencing the shape and aesthetics of ornaments was religious beliefs. People described the animals they worshiped as cult in their ornaments and believed in their protective power. Head and neck ornaments of the Iron Age of Nakhchivan include forehead

cloth, earrings, necklaces, pendants, hairpins and bird figures. These ornaments are divided into several groups according to their shape and characteristics. The abundance of ornaments obtained from archaeological monuments shows the development of aesthetic understanding and craftsmanship of the people of the period. Iron Age artists were able to create real works of art using the techniques of embossing, molding, forging and cutting.

Key words: *Nakhchivan, Iron Age, ornaments, earrings, forehead cloth, pendant, bird figure, necklace.*

Мирсалим Еминов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАШЕНИЙ ГОЛОВЫ И ШЕИ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НАХЧЫВАНСКОГО КРАЯ

Жители Нахчывана, одного из древнейших поселений Азербайджана, знакомы с металлом еще с эпохи Энолита. В последующие периоды открытие бронзы, железа и развитие технологий производства повлияли на разнообразие, элегантность и эстетику ювелирных изделий. Одним из факторов, влияющих на форму и эстетику украшений, были религиозные верования. Люди изображали на своих украшениях животных, которые они принимали как культ, и верили в их защитную силу. К украшениям головы и шеи, относящимся к железному веку Нахчывана, относятся браслеты, серьги, ожерелья, подвески, заколки для волос и фигурки птиц. Эти украшения делятся на несколько групп по своей форме и свойствам. Обилие орнаментов, полученных из археологических памятников, свидетельствует о развитии эстетического понимания и мастерства людей того времени. Художники железного века умело использовали методы прессования, формования,ковки, резания, умели создавать настоящие образцы искусства.

Ключевые слова: *Нахчыван, железный век, украшения, серьги, налобник, подвеска, фигурка птицы, ожерелье.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.07.2021

Son variant 15.09.2021